

Марк Л. Гринберг
Ада Емет
University of Kansas, Lawrence, Kansas, USA,
- Department of Slavic Languages and Literatures
slavic@ku.edu

УДК 001:004.738.52

Проблем научне комуникације: због чега је отворени приступ неопходан Трансатлантска перспектива

Сажетак

Овај чланак има за циљ подизање свести о Покрету отвореног приступа и даје примере из искуства Универзитета Канзас у развоју и унапређивању слободног и трајног јавног приступа научној комуникацији која се финансира јавним средствима.

Кључне речи:

отворени приступ, јавни универзитети, политика отвореног приступа, Покрет отвореног приступа у САД, дигитална складишта

Свако ко се бавио истраживачким радом у претходној деценији, приметио је радикалну промену у приступу научној литератури.* Док је пре више од десет година прва и једина станица била физичка универзитетска библиотека, данас научници морају да се ослањају како на штампане публикације, тако и на електронске изворе. Недавно извршена анализа истраживачке праксе у САД испитивала је чиме се наставно особље факултета користило као почетном тачком у истраживачком раду, и пронашла да је у 2009. години више од 75% научних радника започело свој рад помоћу неког од претраживача, док су остали започињали или коришћењем онлајн библиотечког каталога, или самог фонда класичне, физичке библиотеке. Бројеви само незнатно варирају у зависности од дисциплине: научници који се баве природним наукама у 90% случајева започињали су истраживања помоћу претраживача, они који се баве друштвеним наукама у 80% случајева, а хуманистичким у 70%. Штавише, анализе вршене у 2003. и 2006. години показују да ослањање на физички библиотечки фонд и његов каталог опада сразмерно све већем ослањању на претраживаче. Ко би се опкладио да ће се овај тренд променити? Који универзитетски научни радник (који жели да се резултат његовог научног рада чита) жели да буде невидљив за претраживаче?

Сасвим је јасно да електронска форма представља будућност публикација истраживачких радова у свим областима, али је мање јасно на који ћемо начин долазити до њих. Много научног материјала се већ преноси у електронска средства, као часописи који се издају и у штампаном и у електронском облику, али већина ових електронских верзија скривена је иза сигурносних зидова заштићених лозинком, доступна само студентима и на-

ставном особљу, који имају привилегију да им приступају док уче или раде на универзитету. Неко може рећи да је ово одувек било тако: само носиоци чланске карте могли су да позајмљују књиге у научноистраживачкој библиотеци, мада је, наравно, свако могао доћи до часописа и књига док су они тамо били физички смештени. Али ситуација са електронским приступом је другачија: издавачи изнајмљују библиотекама годишњи приступ часописима, чији претходни бројеви не постају власништво библиотеке и нема гаранције да ће им часопис остати трајно доступан. У ствари, како цена годишње претплате непрестано расте – моја установа, Универзитет Канзас, плаћа више од 4 милиона долара годишње – отказивање периодике постаје све неизбежније, што додатно ограничава приступ научним достигнућима. Ово није само питање трошкова који се повећавају са развојем научних сазнања. Реч је о томе да се однос средстава која библиотека утроши за књиге и часописе потпуно преокренуо у току претходне три деценије: од 80% за књиге, према 20% за часописе у 1986. години, на 20% према 80% у 2010. години. Док је индекс потрошачких цена у овом периоду порастао за 64%, цене научних часописа порасле су за 227%.

Неправда, ако не и потпуна изопаченост ситуације, постаје јаснија када се економски ланац догађаја сагледа у целини: универзитетски фондови састоје се од школараине коју плаћају студенти из јавних извора прихода (стипендије за истраживачки рад, државне субвенције сакупљене кроз порезе); из ових фондова исплаћују се зараде наставног особља, обезбеђују лабораторије и материјали за истраживања; универзитетски предавачи дају своје научноистраживачке радове, уредничке и рецензентске експертизе (у највећем броју случајева без накнаде) научним часописима, који у замену те радове објаве, а онда их *изнајмљују* универзитету, остварујући током овог процеса чист профит. Електронске издавачке технологије срушиле су старији модел, у којем су библиотеке куповале часописе (и њихову садржину) једном и заувек, и креирале нову ситуацију у којој је издавачима омогуће-

* Марк Л. Гринберг (Marc L. Greenberg) је професор и шеф катедре Одсека за словенске језике и књижевности на Универзитету Канзас, Лоренс, Канзас, САД, а Ада Емет (Ada Emmett) библиотекара за научну комуникацију на овом универзитету.

но да изнајмљивањем садржине часописа неограничено остварују профит. У ствари, универзитети, и јавност која их издржава, плаћају два пута (и више) за истраживачки рад: једном да га реализују, а затим поново, како би им он постао доступан. И шта се дешава када Мери Б. Платипорезић, седећи у Старбак кафеу са шољицом капућина и својим лаптопом, пожели да прочита нешто о најновијим истраживањима суптропских екосистема или неевклидској геометрији? Коначно, она је уредно измирила све своје пореске обавезе, па је самим тим финансирала и научноистраживачке радове. Ако не припада универзитету, решење је једноставно: већина часописа прихватиће њену кредитну картицу онлајн и за неколико десетина долара понудиће јој да привири у један од чланака. Мери сада мора поново да плати, како би добила приступ научном раду који је у првом реду управо она и финансирала.

Ураган активности у Канзасу

Универзитет Канзас био је међу првим универзитетима у Сједињеним Америчким Државама који су препознали апсурдност ограничавања приступа научној комуникацији, како за научне раднике, тако и за ширу јавност. Научна сазнања до којих се дође на универзитету представљају, на крају крајева, јавно добро. Као одговор на ову дилему, тадашњи проректор Универзитета Канзас, Дејвид Шуленбергер, замислио је 1998. године национално складиште за онлајн издања свих истраживачких радова. Док тај узвишени циљ није реализован, проректор Шуленбергер и библиотека Универзитета Канзас покренули су 2005. године, користећи софтверски пакет Dspace, локално дигитално спремиште *Научни радови Универзитета Канзас (KU ScholarWorks)* (<http://kuscholarworks.ku.edu>), намењено сигурном онлајн смештају и трајном чувању истраживачких радова публикованих од стране Универзитета Канзас, како би се они учинили доступним свакоме, без новчане накнаде, путем Интернета. У 2007. години, инструментима за онлајн дисеминацију Универзитета Канзас додат је *Систем отвореног часописа (Open Journal System)*, чији је циљ био да потпомогне директно електронско публикавање научних часописа, уз отворени приступ, укључујући софтвер који олакшава функције упућивања, објављивања, архивирања и индексирања. У годинама које су уследиле, политика коју је покренуло наставно особље факултета развила се, подржавајући иницијативу да се сви научноистраживачки радови које су написали наставници Универзитета Канзас учине доступним јавности путем дигиталног складишта. Овим је Универзитет Канзас 2009. године постао први јавни универзитет у САД који је установио политику отвореног приступа на целој територији свог кампуса, укључујући у њу и један број приватних универзитета (Јејл, Харвард, Стенфорд), процес који је започела мала група предавача и библиотекара унутар система факултетске управе, а који је касније довршен радом веће оперативне групе наставника, радника у администрацији и библиотекара.

Шта да ради истраживач?

Имати политику је једно, а применити је, нешто сасвим друго. Научноистраживачки радници који раде на факултету су хетерогена врста. Научници који се баве

природним наукама у неколико дисциплина већ су започели своја складишта, како она уско везана за једну дисциплину, тако и она шира, у многим случајевима подстакнути захтевима за одобравањем слободног приступа дисеминацији. За ове научнике су политика отвореног приступа Универзитета Канзас и дигитално спремиште *Научни радови Универзитета Канзас* излишни. Научници који се баве друштвеним и хуманистичким наукама, посебно ови последњи, понекад су веома привржени књигама и за њих онлајн дисеминација често представља нешто страно, ако не и потпуно застрашујуће, иако је ова група, према извештају Итаке који смо навели, у мањини и изгледа да опада. Има много разлога зашто се праксе разликују, али може се рећи да је излог релевантног материјала за хуманисте много већи него за научнике који се баве природним наукама, јер су првима на располагању читави векови материјала, а друге интересују првенствено радови објављени у скорје време, рецимо у последњих пет година. Хуманисти се баве не само садржајем текста, већ и његовим контекстом, па и самим објектом (одређена издања, папир и повез, палимпсести, напомене на маргинама, аутори савременици, итд.). Иако је могуће навести још разлога, изврстан степен утехе за хуманисте лежи у чињеници да штампани извори и физичке библиотеке неће никуда отићи у догледно време.

Можда управо обједињавање свих дисциплина представља структурални интерес при преласку са папира на отворену, онлајн дисеминацију. Међу централним питањима којима би се требало позабавити налази се и опште незнање о природи ауторских права које влада међу научноистраживачким радницима свих врста. Са сигурношћу би се могли опкладити да већина истраживача сматра како је у обавези да пренесе ауторска права на свог издавача. У ствари, аутори поседују оно што су написали и могу, и требало би, да задрже своја ауторска права, одобравајући само права, или још боље, дозволу да се њихов рад објави у одређеном часопису. Издавачима нису потребна сва ауторска права која су везана за један рад како би га објавили. Ауторска права су сачињена од прегршти права која се, на пример, могу поделити између аутора и издавача. Аналогно томе, научни радници који су запослени на факултету и чије плате обезбеђује универзитет, су морално, ако не и законски, обавезни да допусте објављивање својих радова у складиштима са отвореним приступом, као што је дигитално спремиште *Научни радови Универзитета Канзас*. Ипак, већина њих безбрижно препушта своја права издавачима, у великој мери зато што се тако одувек радило, али још и више зато што издавачки уговори нису штиво интересантно за читање. Њихово потписивање представља финални корак пред публикавање, а у свету у којем влада закон „публикуј-или-пропади“, нагон за опстанком обично превлада. Проблем је посебно изражен међу особљем које нема стално место на факултету, и које се с правом прибојава да се супротстави политици свог издавача, јер би одбијање рада могло да ослаби шансе за стално постављење. Док се овај образац не промени у прилог права универзитетских и факултетских научних радника на разумна и приступачна средства ефикасне научне комуникације, одговор лежи у њиховом упознавању са својим правима. Важна алатка

за савременог научног радника је Веб сајт *Sherpa/Romeo* (<http://www.sherpa.ac.uk/romeo>), који архивира познате политике ауторских права разних издавача. Издавачке политике већине главних часописа архивирани су на овом сајту, тако да истраживач ту може да пронађе часопис који истовремено одговара његовим потребама за дисеминацијом, али и омогућава задржавање ауторских права. Факултетски научноистраживачки радници са сталним постављењем могли би да искористе своју докле јачу позицију и захтевају модификацију уговора о публикацији, којом би задржали ауторска права, што би им омогућило да уступе рецензирану, уређену, финално пагинирану PDF верзију дигиталном спремишту своје институције.

Издаваштво са оне стране баре

До сада смо разматрали кретања у области отвореног приступа у условима специфичним за Сједињене Америчке Државе и Западну Европу, где однос између приватних издавача и јавних универзитета има дуру традицију. Отворени приступ могао би лако да прође у мањим земљама у којима овај однос није строго утврђени део културе, већ се, напротив, и научноистраживачки рад и издавачи налазе у домену државне управе. У оваквим случајевима, научна заједница целе државе може брзо да пређе на отворени приступ јер нема сукоба интереса: научноистраживачки рад финансиран јавним средствима сматра се јавним добром, и као такав, доступан је без новчане накнаде свакоме коме је доступна одговарајућа инфраструктура. По мом личном искуству, хрватска научна заједница развила је узорно онлајн складиште по нацрту националног складишта замишљеног за САД (и никад реализованог), које смо поменули раније, са освртом на рад Дејвида Шуленбергера. Упућујем на *Хрчак: Портал научних часописа Републике Хрватске* (*Hrčak: Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske*) (<http://hrcak.srce.hr>), који данас (1. јул 2010) садржи више од 200 наслова и близу 4.000 бројева научних часописа.

У једној од области које су моја специјалност, лингвистици словеначког језика, мој сарадник и ко-уредник Марко Сној и ја, радили смо на пребацивању нашег часописа *Словеначки језик / Слудује из лингвистике словеначког језика* (*Slovenski jezik / Slovene Linguistic Studies*), покренутог 1997. године, из часописа штампаног на папиру у издање које истовремено излази и на папиру и у отвореном приступу, започето 2009. (Архивирали смо онлајн претходне бројеве, са једном годином закашњења, од 2006). Овај догађај је за нас представљао природан след ствари, а како је мотив профита био искључен

од самог почетка, оба наша издавача, Центар за научна истраживања Словеначке академије наука и уметности и Центар за хуманистичке науке на Универзитету Канзас, сложила су се без много буке са нашим захтевом за истовременим онлајн објављивањем. У раду смо користили постојећу инфраструктуру *Научних радова Универзитета Канзас* за депоновање финално уређених и пагинираних PDF верзија чланака и развили сопствени портал који је упућивао назад на њих (<http://www2.ku.edu/~slavic/sj-sls>). Са уредничке стране, ништа се није променило у нашем начину рада: од почетка смо допустили ауторима да задрже своја ауторска права и од њих тражили само дозволу да публикујемо њихове радове. Најважнијим сматрамо одржавање високих уређивачких стандарда, кроз рецензије чланака од стране одговарајућих експерата за различите подобласти, које покривају наши аутори. Једини захтев који постављамо својим ауторима је да њихови радови нису раније објављивани. Делимично ненамерна, али свакако позитивна, последица нашег онлајн публиковања била је већа видљивост не само у нашој области, већ и широм света. Претраживачи као што је Google Scholar региструју наше чланке, стављајући их непосредно на увид научницима који врше претрагу по одговарајућим кључним речима. Статистика коришћења *Научних радова Универзитета Канзас* прати број посета и преузимања чланака по земљама, тако да можемо веома лако да видимо где нас читају. Наш онлајн приступ је далеко бољи него читава прегршт претплата на папирна издања која обезбеђују (углавном европске) библиотеке. Иако немамо начина да систематски прикупљамо информације, постоје занимљиви показатељи да се наши радови цитирају и ван оквира славистичке заједнице. Још једно изненађење било је то што је у књизи Пола Каберлија, која се бави словенском лингвистиком, а коју је 2006. у својој престижној „зеленој серији“ издао Cambridge University Press, наш часопис признат за ауторитативан часопис у области лингвистике словеначког језика.

Наше искуство је овде изнето не да бисмо сами себе хвалили (мада се, наравно, поносимо својим достигнућима), већ да укаже на то да отворени приступ, као модел дисеминације, поставља стандард за благовременост и видљивост у научном истраживању са којим ће остали, спорији и затворени модели дисеминације, морати да се надмећу. Отворени приступ ће неизбежно постати императив и златни стандард у научном публиковању. Променом модела, напредак науке који се остварује заједничким средствима биће враћен на место које му, као јавном добру, и припада, да га сви користе без икаквих препрека.

Превела с енглеског језика Биљана Живановић

The Scholarly Communication Problem: Why Open Access is Necessary: A Transatlantic Perspective

Abstract

The article aims to raise awareness of the Open Access movement and gives examples from the experience of the University of Kansas in fostering and advancing free and permanent public access to publicly funded scholarly communication.

Key words:

open access, public universities, open access policy, Open Access movement in the United States of America, digital repositories